

**КУЛЬТУРА ТА ПОБУТ СЕЛЯН НА ДНІПРОПЕТРОВЩИНІ
В 1920–1930-х РОКАХ
(ЗА АРХІВНИМИ МАТЕРІАЛАМИ ЕТНОГРАФІЧНОЇ КОМІСІЇ ВУАН) ***

Валентина Борисенко

**CULTURE AND LIFE OF THE PEASANTS IN DNIPROPETROVSK REGION
IN THE 1920s – 1930s
(AFTER THE ARCHIVAL MATERIALS OF THE ALL-UKRAINIAN
ACADEMY OF SCIENCES ETHNOGRAPHIC COMMISSION)**

Valentyna Borysenko

The article is aimed at the description of culture and life of the peasants on the base of unique archival materials recorded by the scientists and correspondents of the All-Ukrainian Academy of Sciences Ethnographic Commission in Dnipropetrovsk region in the 1920s – 1930s. The layer of traditional culture, when its structure has been comparatively integral yet, is reflected in folklore-ethnographic materials. The bearers of this culture, peasantry mainly, have been in the extreme critical state of their vital activity. The Soviet regime invasion has frustrated their way of life. Powerful propaganda has caused discrepant feelings in the peasant's soul. It seems that hope for better life has appeared, but violence against people, appropriation of their property has generated deep doubts in the fairness of this power. The research methodology used during the article writing, includes, first of all, historical, historical-comparative, the method of oral history. The main results: a unique peasant's confession in 1933, as an example of micro history, which personifies the time life of the whole peasantry, is published in the article for the first time. The practical meaning: this is undervalued material for the specification of fixed postulates in the textbooks in History concerning the thematic of this historical period, promulgation of archival facts for the use during the articles and monographs writing. Originality: the existence of traditional culture in the conditions of traditions deformation and transformation in Dnipropetrovsk region is testified after the archival sources. Scientific novelty: unique treasures of Ethnographic Commission, concerning to the very difficult period in our history, where the peasantry becomes the bystanders of the Bolshevik experiment, are described for the first time. The article type: cognitive, analytical.

Keywords: Ukrainians, culture, famine, commune, collective farm, farming, mode of life.

Із заснуванням Української академії наук (1918) в країні почався новий розвиток гуманітарної науки. Упродовж 1920–1925 років було створено чимало Комісій з питань вивчення різнобічних проблем історії та культури. Формувалися наукові центри та осередки з дослідження української традиційної культури. До основних центрів цього періоду належали: ЕК ВУАН (1921–1933) під головуванням академіка Андрія Лободи; Музей (згодом – Кабінет антропології та етнології ім. Хведора Вовка (1921–1934); Кабінет примітивної культури кафедри історії України (1925–1933) під керівництвом Михайла Грушевського; Кабінет музичної етнографії (1922–1933) під керівництвом Климента Квітки; Краєзнавча комісія (1922) та ін. (Борисенко 2002, с. 8–9). При ЕК було створено Кабінет вивчення національних меншостей (керівник – Євген Рихлік) і Кабінет монографічного вивчення села. Головна місія і заслуга ЕК – створення широкої мережі кореспондентів і розробка програм-запитальників з різних ділянок традиційної культури. Ці програми надсилалися в райони всіх областей України, звідки розподілялися по селах. Вивчення

* Стаття підготовлена відповідно до завдань держбюджетної теми № 0116U008862 «Українська культура в контексті національного гуманітарного дискурсу та сучасних європейських студій».

стосувалося питань землеробства, способів обробки ґрунту, збору врожаю, його збереження тощо. Чимало питань було присвячено святково-обрядовій культурі, звичаям та віруванням. Програми надсилалися безкоштовно (кореспондент не мав сплачувати за марку). Загально-українські компоненти народної культури українців засвідчили й локальну специфіку регіонів залежно від ландшафту та історичних обставин протягом тривалого часу. Дніпропетровщина, як і вся південна частина України, становить особливий історико-етнографічний район, який характеризується своєю історією заселення, змішаним складом населення, рухливими міграційними процесами, збереженням традицій козацтва. Тут розвивалася культура степового землеробства та різних форм скотарства. Помітною була міжетнічна взаємодія з культурою інших етнічних спільнот, що проявлялося в одязі, системі харчування, народному вжитковому мистецтві тощо. Населяли Південне Придніпров'я переважно українці. Тому й не дивно, що тут була особливо активна мережа кореспондентів (Архівні наукові фонди рукописів та фонозаписів Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського НАН України (далі – АНФРФ ІМФЕ), 1925–1933 рр., ф. 1-7, од. зб. 708–714). З великим ентузіазмом взялися записувати фольклорно-етнографічні матеріали студенти Новомосковського педагогічного училища, учителі та учні семирічних шкіл усіх районів. Записували вони зазвичай від неписьменних селян, котрі були, утім, добре обізнані з традиціями села. Дивує такий великий інтерес до питань культури в тогочасних складних умовах життя. Дописувачі давали відповіді на питання з програми на обгортках, колгоспних бланках, відрізках шпалер, листках зі шкільних зошитів і в кожному листі просили надіслати паперу, щоб продовжити роботу. Якщо члени ЕК зацікавилися активним кореспондентом, який відповів на запитання про землеробство, городництво, народний календар, весілля, вірування, то просили його надіслати фотокартку. Учень семирічки Григорій Савченко із с. Голубівка Перещепинського району Дніпропетровської області на це їм відповів: «Фотографії я не пришлю зараз тому, що я не маю коштів для того, щоб сфотографуватися, я дуже бідний, я круглий сирота...» (АНФРФ ІМФЕ 1930, ф. 1-7, од. зб. 713, арк. 47). Учителю із с. Покровка Божедарівського району Павло Стьожка, надсилаючи старовинні пісні («Сини мої, сини мої», «Як посіяв козак гречку» та ін.) написав: «Уявивши значіння усної народної творчості і яку вагу вона становить для вас, я учитель 7-мирічної школи хочу посвятити себе на збирання всього старовинного матеріалу й стати в допомозі Академії наук» (АНФРФ ІМФЕ, ф. 1-7, од. зб. 713, арк. 98). Таких щирих приписів дуже багато, що свідчить про українську ідентичність селян Дніпропетровщини та їхнє бажання допомогти науковим пошукам. Актуальність вивчення культури та побуту селян посилюється необхідністю зрозуміти ті процеси, які відбувалися при утвердженні жорсткого режиму радянзації.

Метою дослідження є висвітлення культури та побуту селянства Дніпропетровщини на основі виявлених архівних матеріалів 1920–1930-х років. Завдяки записам фольклорно-етнографічних матеріалів кореспондентів ЕК ВУАН повнішим стає бачення подій колективізації, процесів трансформації культури через вплив розвитку промисловості в краї. Також маємо на меті розкрити ступінь збереженості елементів, які характеризують традиційну культуру українців, та звернути увагу на широкий пласт недослідженої архівної спадщини ЕК ВУАН.

Етнографічні дослідження на Катеринославщині проводилися і в XIX ст. Найбільше привертає увагу праця В. Бабенка «Этнографический очерк народного быта Екатеринославского края» (1905). Відомо про колосальну роботу з вивчення козацького краю, яка належить фундатору історичного музею, історикові, письменникові, етнографові, фольклористові Дмитру Яворницькому (1855–1940). Крім відомої тритомної «Історії запорізьких козаків», учений зробив значний внесок у вивчення усної народної творчості. Тисячі зразків різних жанрів фольклору він залишив у виданнях і рукописах. Про його діяльність написано чимало, утім, із цієї царини слід виокремити ґрунтовну працю М. Шубравської «Д. І. Яворницький. Життя, фольклорно-етнографічна діяльність» (Шубравська 1972). У досліджуваний період видавнича діяльність не вирізнялася великою потужністю, що підсилює значення архівних матеріалів, особливо ЕК ВУАН. Увагу до Півдня України було привернуто у зв'язку з будівництвом Дніпрогесу. Одним з активних молодих дослідників був Володимир Білий. Він зростав на Катеринославщині, адже туди переїхали його батьки. Був новатором у науці, одним з перших звернув увагу на необхідність вивчення окремих професійних груп, і сам зацікавився культурою та побутом дніпровських лоцманів, які організовували безпеку судноплавства по Дніпру. Упродовж 1927–1932 років через будівництво Дніпрогесу лоцманство занепадало, і вивчення цієї субкультури стало ще більш актуальним (Борисенко 2013, с. 566). Під керівництвом Віктора Петрова у 1927 році почалася робота з вивчення культури та побуту професійної групи лоцманів, котрі мешкали в селах, таких як Лоцманська Кам'янка, Старий Кодак, Широке та Сурський хутір.

Експедиція працювала восени 1927 року і продовжила роботу в 1928 році. До її складу ввійшли члени ЕК В. Білий, Н. Дмитрук та М. Тарасенко. До роботи були також залучені працівники Дніпропетровського історико-археологічного музею. Усіх трьох дослідників ЕК було страчено в період репресій 1937–1938 років (Борисенко 2013, с. 567). Зібраний багатий фольклорно-етнографічний матеріал про життя, культуру, майстерність лоцманів ще не весь на сьогодні відшуканий. В. Білий зробив досить багато фото, яких поки що не віднайдено. З його записів, зафіксованих у Лоцманській Кам'янці, відомо, що старожили оповідали, що «поганих хлопців» в лоцмани не приймали, скажімо, таких, «як-от у воровстві замічених...» (АНФРФ ІМФЕ 1927, ф. 1-7, од. зб. 474, арк. 3). Усі питання вирішували гуртом на своєму сході – карали неухажливих, виділяли гроші на будівництво школи, церкви; також допомагали удовам та сиротам. Його перу належить низка історіографічних розвідок, зокрема, і про дослідника Подніпров'я Я. Новицького. До вивчення історії та культури краю долучилися сучасні вчені, зокрема Людмила Іваннікова (Іваннікова 2016, № 1, с. 26–32); Іваннікова 2016, № 3, с. 42–50). Наприкінці ХХ – на початку ХХІ ст. значну збирацьку роботу здійснили співробітники Лабораторії фольклору, народного говору та літератури Нижньої Наддніпрянщини імені Олеся Гончара Дніпропетровського національного університету, залучаючи мережу кореспондентів. Було підготовлено до видання цілу низку збірників. Скажімо, варто назвати збірку «Калита II». Слід зауважити, що розкриття етнографічних особливостей регіону не знайшло належного висвітлення в історіографії. Етнологи Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського НАН України підготували видання за матеріалами другої половини ХХ–ХХІ ст. у вигляді записів зі збереженням особливостей лексики інформаторів, що має назву «Етнографічний образ України. Корпус фольклорно-етнографічних матеріалів». Кожен том (у друці) присвячено певній ділянці матеріальної чи духовної культури.

Розкрити весь масив фольклорно-етнографічних матеріалів з Дніпропетровщини, які зберігаються в архіві ЕК, в одній статті, звісно, неможливо. Тому наведемо приклади окремих документів, які вказують на соціально-економічне та побутове становище людинності Подніпров'я. Найактивніше працювали кореспонденти в 1927–1929 роках, коли економічні умови були трохи кращі. Починаючи з 1931 року, голодуючим селянам було не до збирання фольклорно-етнографічного матеріалу. Записи надходили від цілих родин, як-от, скажімо, із с. Ганнівка П'ятихатського району Криворізької округи. Весільні звичаї та дозвілля молоді описали Сергій Штефан (23 роки), Ганна Штефан (18 років), Ярина Штефан (20 років) та Палажка Штефан (56 років). Подаємо фрагмент запису зі збереженням тогочасного мовлення: «Парубоцькі та дівоцькі товариства існували раніш і тепер. Дівоцький гурток складається з дівчат одного кутка (кварталу). Раніш вони з свого кутка нікуди не ходили (тепер в с/б – сільбуд – В. Б.). Парубки теж по кутках, але вони мали право ходити по інших кварталах, придержуючись все ж принципу організації куткової. На вулицю можна виходить, як уже маєш не менш 17 год. Малих дівчат проганяють з гурту додому. Малим хлопцям (молодим ще їм рано парубкувати) переривають очкур або матню, щоб підріс. (На випадок, коли зійдуться парубки різних сіл або кутків, то часто виникає бійка. Причина цьому лише та, що не з одного кутка). Досвітки організовуються так: обираються кращі дівчата, не лайливі, співучі (з усіх кутків можна), а хлопці йдуть на ті досвітки – де чия дівчина, туди і йде. Обирається простора хата і молоді хазяїни. На досвітки ходять тільки зимою. Хазяйка дома звеця «мати досвітчана». За те, що гуляють у хаті, одробляють хазяйці (прядуть), а хлопці цівку мотають. На досвітки дівчата йдуть з прядками або з вишиванням. Наймають іще хлопці музику, а дівчата печуть та варять їжу. Горілку купують хлопці. Коли кончать гулять чи прясти, то попарно лягають спати. Паруюця так: багато з їх уже старі пари (давно зустрічаються. – В. Б.), то так і лягають спати, а не зайняті (ті, що ще не знайшли пари – В. Б.) лягають теж попарно. Коли дівчині не нравиця парубок, то вона встає од його й лізе на піч (без слів), значить не згодна; тоді парубок бере шапку і йде додому – «напекла раків» (тобто осоромила – В. Б.). А як вона согласна, то перекаже кимсь йому. А він коли не согласний, зараз бере шапку (теж без слів) і йде додому... Останні часи багацько цього усунено завдяки впливові Л.К.С.М. Велика частина молоді відірвалася від досвіток й ходить до с/б. Найбільший вплив має на них кіно й вистави, але дещо й досі залишилось. Досвітки ще є, але мало, більше сплять дівки й парубки поодиночі. (Тут описувачі звертають увагу на еротичні відносини, які часом будуються на обмані дівчини – В. Б.) Знайомляться так: «Слухай, Насте! Давай гулять удвох!» – «Давай» (несміливо). – «Ну ходім спати». – «Ходім». (Але дівчина умовляє хлопця, щоб не допустити близькості). – «Так я ж обов'язательно оженюсь на тобі». Ну то уже коли свого добивсь, то вже годі, не жениться, а й не показується і на очі...». Далі кореспонденти описують випадки, що коли дівчина хлопцеві відмовляє і не хоче з ним гуляти, то парубок може вдатися до лайки і

погроз на адресу дівчини і можуть капостити, наприклад, ворота дьогтем вимазати. Продовжується опис з того моменту, коли вибирають наречену. «Найбільш ідуть за багатого чи беруть багату, часто батько заставляє. Коли парубок і дівка вже знакові, то він сам уперед її питає, а тоді посилає старостів. (Коли не знакові, то зразу йдуть старости). Старости тільки повинні бути жонаті, їх два. Беруть хліб. Ідуть у хату до її батька (а молодий у снігах прислухається, у хату не йде). «— Драстуйте». — «Драстуйте». — «Ми чули, що у вас дівка лишня, чи не можна найняти нам для такого-то». (Коли не согласний батько.) — «Ні, не найму». — «Та найміть, бо у його й воли, корови, роботящий, бравий...» — «Ні, не найму». (Коли согласний). — «Ну, то я ні знаю, ось спитаю її» (дочки): «Ось дочко, тебе сватають, чи согласна?» — «Та як ви, то й я» (готово). Коли дочка відповідає, то колупає комин. Вип'ють бутілок дві... «Ну йди, дочко, по своїх родичів». Прийшли. «Ну благословіть, батьку й мамо, рушники в'язати». Пов'язала, напились і пішли. На другий день ідуть його батьки по її батьків уговор робить, коли свайба, яке придане та щоб молодий купив тещі чоботи, а молода щоб купила на спідницю свекрусі (обов'язок). (Наводять куплет пісні «Оце тії чоботи, що зять дав, та за ції чоботи дочку взяв...». Далі описують структурні частини весілля).

Розглядини

На розглядини йдуть після рушників родичі молодої і молода. «Коли ти мені позичиш грошей на свайбу, то отдам за тебе свою дочку, а як не позичиш, то не дам». (Треба позичати). Потім **Торочини**. Молодий з товаришами кличе буярів, так і вона — дружок. Коли молода з одною дружкою назбирає дружок, веде їх у хату. Так і молодий. Тоді, коли він збере своїх буяр, то тоді йде з ними до молодої. Дружко й підружний несуть кухоль з горілкою й шишку. Прийшли. Молодий і молода сідають поруч за столом. Дружки по обох боках, а бояри напротів, й співають тільки дружки, а бояри водку п'ють.

Вечером дружечки холодочком
Попід вишневим садочком.
Як ішла Веклушка з дружечками говорила
Й дружечків дарила.

Скликають гостей молоді. Він ходить удвох з буярином, або їздять верхи, або тачанкою. Молода теж удвох, тільки обов'язково пішки. Молода в цвітах і букетом, дружка тільки з букетом. «Батьку й мати, благословіть весь рід зібратись». — «Бог благословляє» (три рази). Молодого теж так. (Кланяються до землі). Кого втрів з незнайомих, тільки кланяється. Знайомих при зустрічі на вулиці приглашають. А як у хату заходять до родичів, то тричі кланяються: «Кликали батько й мати і я прося щоб ішли на свайбу». І кого кличе, тому дає шишку. Він кличе своїх, а вона своїх.

Гільце

Його родичі дівчата роблять ще гільце. Беруть голу гільку з дерева, чіпляють квітки, конфети, яблука. У молодої гільце робиться інакше: гілька обкручена солодким кістом (дівування). Це робиться у суботу перед свайбою. А в ниділю мати молодого виражає до молодої, обсипа вівсом, грішми, оріхами, канфетами, а його світлики співають пісню:

Ой сип, матінко, овесик, рясен був,
Щоб наш Іван красив був.

Тоді буярин бере гільце, застромлене в хліб, а молодий під руку хліб, а свашки йдуть за ними і співають:

Мати Іванка родила,
Місяцем обгородила,
Сонечком підперезала,
В доріженьку виряжала.

Прийшли до молодої. Молодий став перед порогом, дав тещі чоботи, всім кланяється. Теща чоботи взуває й співає: «Оце тії чоботи, що зять дав...».

Мати молодого дає родичам її подарки, а молодий шишку й чарку водки. Після подарків тітка молодой (заміжня) співає, бере в руки решето:

Решито тороточе
Чогось воно хоче.
Срібного золотого
Од князя молодого.

Молодий, буяри й світилки, свашки кидають у решито гроші. Буває, що на дорозі (коли молодий йде до молодой, то переймають. – В. Б.) кому забажається з селян, то ставить серед шляху стіл, щоб грошей дав. Після, як обдарив тітку з решетом, він уходить в хату. Гільце становлять на стіл. Коли він пролазить за стіл до молодой, його пропускають дружки, стаючи на лаву й усі дружки співають пісню:

Дружечки, паняночки,
Ставайте на лавочці.
Давайте дорогу.
Князеві молодому.

Після дружки (її) споряться з буярами й свашками (його).

Дружки співають буяринові:
Старший буярин патлатий
Соломою напхатий.
У соломі ночував
Миші вуха пооб'їдали...

Ще ряд таких дражливих пісень, а ті тепер відповідають:

Раки, дружечки, раки
Брешете як собаки...

Тепер помирились і п'ють. Молода своїх родичів частує й дівування роздає (гільце). Дівчата співають:

Прощай, Веклушко, сестро наша
Тепер же ми не твої
А ти не наша.
Тепер же ми од тебе йдемо
І твоє дівування
Собі беремо.

Тоді дружко ріже коровай і всім роздає; співають:

Дружко коровай крає
Семеро дітей має,
Та всі з торбами
Весь коровай забрали.

Спідку (підшову – В. Б.) музиці, а музика грошей в спідці шукає. Тоді буяри виносять її скриню, брати її сідають на скриню й везуть до молодого. А батько й мати дають молодим ікони й одправляють до молодого. Свашки співають:

Не переходьте вороги,
Нашій княгині дороги.
Нехай перейде родина,
Щоб наша княгиня була щаслива...

Коло хати молодого співають:
За ворітьми вишня
Туди матінка вийшла.
Ягідок обривати
Невістки виглядати.

В'їхали в двір. Брати молоді з сундука не встають, поки не дадуть водки. Співають; молода стоїть, поки не відведуть спати молодих...Через тиждень од батька молодого несуть калачі до батька молоді й п'ють водку» (АНФРФ ІМФЕ 1930, ф.1-7, од. зб. 714, арк. 120–125).

Наведений запис весілля в с. Ганнівка П'ятихатського району свідчить про те, що навіть після потрясінь початку ХХ ст., військових дій, голоду традиційна культура зберігала основні структурні частини, ще досить повною була весільна обрядова поезія, супровід піснями, побажання, виготовлення атрибутики обряду. Бачимо, що й знання сімейної обрядовості людьми різної вікової категорії ще були досить усталені.

З обрядів народного календаря записано чимало щедрівок, колядок, а також засівання на Василя (Новий рік за старим стилем), зокрема, від респондентів із с. Андріївка Магдалинівського району.

У матеріалах ЕК міститься цікавий запис про с. Губиниху Новомосковського району, зроблений О. Лобко в 1925 році. Автор стисло оповідає історію села, основні галузі сільського господарства, де основною ділянкою господарювання є старий млин, який до революції давав прибутку 450 пудів борошна, а мололи 7000 пудів. Після революції прибутку було 250 пудів, а мололи 3000 пудів. Видно, наскільки знизився прибуток від старого млина. Ще в селі було розвинене чоботарство, ковальство. Автор нарису досить детально змальовує побут, описує, як змінився жіночий та чоловічий одяг. Зокрема, зазначає, що в часи кріпацтва жіноцтво ходило у вишитій сорочці, у запасці-попередниці й плахті, а на голові – очіпок. Дівчата носили те саме, що й жінки, але на голові замість очіпка була одна коса, закручена коронкою. Так само детально наводить опис чоловічого одягу. Утім, наприкінці є дописка: «Після революції носили недоноски, а більш всього одягу з полотна, яке вони самі ткали» (АНФРФ ІМФЕ 1925, ф.1-7, од. зб. 710, арк. 101–102).

Привертає увагу один (досі не відомий нікому) документ – біографічна сповідь селянина, яку зберіг етнограф Василь Кравченко. Відомо, що цей надзвичайний дослідник зробив багато для дослідження Волині, вивчаючи культуру не лише українців, але і євреїв, поляків. Був відданий справі створення Волинського дослідного центру, навчав молодь. У 1929 році Російське географічне товариство нагородило В. Кравченка срібною медаллю за працю в галузі етнології. Однак це не допомогло йому. Саме за таку активну діяльність радянська влада переслідувала вченого, заарештовувала і врешті залишила (вже немолодого) без роботи, звільнивши його в 1930 році. У ці скрутні часи його запросив до себе в Дніпропетровськ Дмитро Яворницький і запропонував посаду завідувача етнографічного відділу та житло в приміщенні музею (Борисенко 2002, с. 44). На щастя, збереглися (теж досі не відомі) щоденники В. Кравченка, які він вів працюючи (короткий термін) у Дніпропетровському музеї. Це – три зошити. Один має назву «Подорожування в справі набування експонатів для створення відділу соціального будівництва при музеї» (1932 рік, містить 29 архівних аркушів). Перший запис датовано 15 серпня 1932 року. Учений пояснює мету подорожі. (Збережено мову автора). «Щоб збудувати при Дніпропетровському Історичному Музеї відділ «Соціального будівництва», треба при ньому впорядкувати підвідділ рільництва й взагалі землеробства. На це потрібні кошти. Щоб було дешевше, мене командіровано по радгоспах і колгоспах Дніпропетровщини» (АНФРФ ІМФЕ, ф. 16, од. зб. 22, арк. 2). Маємо пам'ятати, що йшов 1932 рік – Голодомор, влаштований для селян. Звісно, навчений переслідуваннями, В. Кравченко змушений якось між рядками побіжно згадувати й побут селян. Першим населеним пунктом його подорожі було с. Чаплі, бо там був радгосп і колгосп. Добирався він туди пароплавом. Спостерігаючи за публікою, занотував: «Публічність розгалужена на дві цілком неоднакові категорії – перекупки з напівкруглими коромислами навантажені бідонами з-під молока, кошиками... У кошиках переважно кавалки хліба, куплені для себе на торзі чи то виміняні на селянські з дому припаси, як молочарські продукти, городина та ін. Справа у тому, що хліба власного в людей майже ні в кого нема й все життя наповнюється тим, щоб будь-якими засобами здобути його. Той, хто власного баштану немає – несе одну-дві дині, часом кавуна» (АНФРФ ІМФЕ, ф. 16, од. зб. 22, арк. 3). Далі пише про квитки на пароплав, про черги на нього, але тим часом явно вказує, що селяни не мають хліба. В. Кравченко описує свій шлях, який пролягає біля Лоцманської Кам'янки й водночас

зауважує, що «позавчора там було вкрадено 6 коней з колгоспу», а потім починає характеризувати жіночий і чоловічий одяг. Далі мандрівник зазначає, що в Чаплях вийшло багато молоді, яка попрямувала до якогось «Табору молоді», який розташований десь нижче Чаплів. Автор зазначає: «Цікава риса: ота безліч молоді, що простує до табору, а ніяк не вживає укромови – лише великоруської». Треба нагадати, що за переписом 1926 року на Дніпропетровщині 79,7% визнали рідною мовою українську. (Наулко 1998, с. 14). У селах тут місцеве населення розмовляло українською мовою, що підтверджують усі фольклорно-етнографічні матеріали.

В. Кравченко у своєму щоденнику описує багато важливих для історії краю відомостей, які він спостерігав під час своїх поїздок. Побачив, що люди неговіркі; на питання, чи не хотіли б вони закласти краєзнавчий гурток, відмовчуються. Голова колгоспу «Шляхом Леніна» хотів чим скоріш спровадити гостя, мотивуючи це тим, що в колгоспі «великий прорив з картоплею». Сказав підвезти його до баржі. Дорогою їздовий Іван пояснив: «Прорив» з картоплею в колгоспі «Шляхом Леніна» виник через те, що не було харчів – люди повтікали й ніхто не хотів робити. Картопля позаростала бур'янами. Там не 100 десятин загинуло, а всі 300 га... То тільки замазують так» (АНФРФ ІМФЕ, ф. 16, од. зб. 22, арк. 12). Другий зошит щоденника містить дані про певні елементи господарювання, явища традиційної культури, і все це заслуговує на публікацію.

Найбільше здивував третій зошит «Денник відділу Соцбудівництва Дніпропетровського Істор. Музею на р. 1933» (АНФРФ ІМФЕ, ф. 16, од. зб. 22, арк. 52–74). Це був січень 1933 року, розпал людського відчаю і вбивство голодом мільйонів українських селян. В. Кравченко вже не їздить по селах. Він пише про поточну роботу в Музеї. Тут звіти про виставки, короткі випадкові нотатки від трьох жінок про деякі звичаї весільного обряду із с. Котівці Магдалинівського району: «Коли справляють весілля, то питають: «А в кого є кінь? Цей «кінь» – дерев'яна кінська голова з патичком. Вона є належністю «світильника». Коли світилка сидить за столом біля брата (біля молодого) то тримає в руках свічник: пучок із «світлиці», а з нього виглядає «кінь». Коло «коня» горить дві свічки – молодого й молоді. Після весілля «коня» віддають тому в кого позичали, а світильником квітчають у хаті молодого...» (АНФРФ ІМФЕ, ф. 16, од. зб. 22, арк. 53). В. Кравченко зазначає, що мав завдання і збирав дані про національний склад області. Відомо, що на території Дніпропетровської області були російські райони, єврейські та ін. Наприклад, російські: Кам'янський на Дніпрі, Терпіннянський (Мелітополь), єврейські: Ново-Златопільський, Сталіндорфський, німецькі: Високопінський, Люксембурзький, Молочанський. У Музеї займалися підготовкою етнографічної мапи області.

В середині зошита були складені вдвоє листочки і зшиті нитками, щоб їх не можна було прочитати. Це була явна конспірація, до якої вдався вчений, щоб зберегти життя й залишити для нащадків правду про Голодомор. Коли розшили листочки (2020) і склали їх за порядком, то побачили, що там «Біографія селянина». Із записів щоденника дізнаємося, що В. Кравченко познайомився із селянином із с. Кулебівка Новомосковського району Дніпропетровської області в лютому 1932 року й записував від нього процес виробництва кошиків з рогози. Він детально описав технологію, верстат, який складався з «роздробу», чотирикутної рами, гребінки тощо. У січні 1933 року Василь Кравченко запросив селянина до Музею і попросив написати його свою біографію, текст якої наводимо нижче. «Ткаля Аврам Стипановіч. Я родився в силі Кулебівці в сим'ї бідні. Мій батько працювали на своєму малому господарстві, що складало 2 десятини і 50 соток і десятина садиби. Жили спокійно, без хліба ни були. У нас сим'я була невелика – Батько, Мати і я, і сестра котра вийшла замож і померла в голодовку в 1921 році, а батько помер в 1892 році. Мені було тоді 16 років. Я замінив в хазяйстві свого батька. Удвох з матір'ю, бо хазяйство було маленьке, з худоби не було ніякої, окрім курей було десятків 3. Бо передо мною ще було у батька 6 дітей, котрі померли. Остався я з матір'ю до свого возрасту. Мусів сам і гобідать варив, бо мати були слабі на ноги, були криві. Я сам заміняв всю хатню роботу і ще й ходив на роботу по людях. Хати пошивав, криниці копав і заробляв для себе і гудував матір до смерті. Ще й в салдати ходив, служив. Ще добре, що якраз ожинився і покинув жінку з матір'ю, котра замінила мене на хазяйстві і гляділа, і матір доглядала поки прийшов з солдатів. Жінка привела з дому маленьку теличку, з якої я діждався корову, послі продав корову та купив коні, і літо поробив і купив корову і стало трошки лучше, бо вже куди тра, то запряг коні і поїхав. Приходить зять (чоловік покійної сестри – В. Б.) і каже: «Шура, запражйть коні та поїдьмо привизем глини». Я ни барився, запряг коні і поїхали. Приїжаю, я лізу в яму і накидаю, зять носе на віз сипле. І якраз зять тільки що відійшов от мене, як обрушиться ця круча, то я хотів утікати, я вспів повирнуця, то земля мені на спину, і засипало і скала досками і потрощило ногу геть, і другого сосіду мого тоже присипала до пояса, то зять того ранше витягнув, а послі давай мене откапувать. Открили мою голову і кричить: «Скоріше, люди, ратуйте, ще

Аврам живий». Витягли мене, а я чуть-чуть жив, поклали на віз, привезли додому і там стали ратувати. Вирівняли ногу, прив'язали, щоб була рівна і замісили житнього коржа – олія, водка і сахар-пісок. Це все замісили, обклали кругом ноги, прив'язали і сказала одна бабка, що після глини тра так лічитися: прісний корж їсти і пити кадлідацію – це таке лікарство. А друге – нічого ни мона їсти, ні солоного, ні солодкого, бо це знаїте глина прибила. То не мона їсти м'яса, ні сала, а тільки житнього нисолоного прісного коржа. Я тею піщею 3 дні лічився, а послі узнав мій товариш, з котрим я призивався, він був фершалом і прийшов та й питає і каже, що ти помреш, як будеш цю пищу їсти. Зараз же давайте горілки та всяку пищу, яка найлуча, то скоро вилічиця, як буде їсти.

Дак 1918 року я був хоть і кривий, але забрали у 41-й запасний полк і там мене обучали, а звідти мене командірували в 488 транспортний полк, і я там підвозив до орудій продукти. То я там пробув півтора года, послі повернувся і став хазяювати. Стягся на коні знов і корівку купив, бо вже діти були чималі, робить було кому. Трах! Де взялася голодовка 1921-го, помирає жінка, остаюсь я сам з дітьми 5-тьома. Но вже хлопець був порадушний (дорослий – В. Б.), побули трохи, з'їли коні і корову. Ожинив хлопця, стали опять собираться на нове хозяйство. Невістка привела з дому телятко а я купив 2-є лошаток, діждалися коней і корови з цього теляти, стало лучше, но переживали велике горе, по 2 місяці не бачили ни круп, ни хліба, нічого, а питалися корінцями, бур'янами всякими, а після голодовки (1921–1923) стали трохи сіять, як лошатка підрости. А я кошовки ткав та в губернію возив трохи, як получалося. Став син одділяться, поставили хату на половині города, одділився, а я остався знов з малими бідувати. Хотів ожинитись і нема із чого. Я думаю за літо зароблю, а впосля, може, ожинюсь. А коли стали дівчатка трохи помагати і так остався до цього часу. А тепер хлопець піднявся, опять стала друга голодовка і нима тепер ни коней. Зробили куркулем та забрали всей хліб і багато накладали продналогу, і страховки, і одноразового збору, і самообложення, і облігації. Я продав коні і корову і ни хватило розплатитись, і нима чого їсти. А я з дівчатками тчу кошовки, аби на які крупы заробить. Хлопець ходив в салдати на 3 місяці в лагері, а зара на заводі робить. А я з дівчатками натчем кошовок, то я понесу в губернію та продам, куплю якісь крупы, а дівчатка натруть буряків і шо-нибудь зварять і так без хліба пириживаім от самої госини (осені – В. Б.). Дівчаткам – одні 15 років, другі 13 років, і ми так і бідуім утрех. Каждый день варим буряки та й гризем без нічого, бо супу нима з чого варить. А як сьогодні куплю якіх круп, то, може, хоть раз зварять кашу. А я це в вас попоїв хлібця, це, певне, на цілу зиму...». Так Василь Кравченко поділився з голодуючим селянином своєю пайкою хліба, котру отримував на карточку, але невдовзі його звільнили з роботи, як і його захисника – Дмитра Яворницького. В. Кравченко поїхав до сина в Ростов, проте в 1939 році того репресували, а самотній літній чоловік доживав у бідності й помер 1945 року. (Борисенко 2002, с. 44). Ця біографічна сповідь селянина із с. Кулебівки вражає своєю відвертістю, щирістю і трагічною долею всього українського селянства. Адже конкретна мікроісторія була типовим явищем для 1932–1933 років, і тому вона може стати прикладом для підручників при вивченні Голодомору 1932–1933 років. Цінність наведеного тексту полягає в багатьох аспектах. Найбільше свідчень про Голодомор 1932–1933 років дослідники зібрали в 1990-х роках. Записували спогади переважно вже від дітей років Голодомору. Лише поодинокі свідчення маємо про голод у час подій, зокрема, у документах архіву Служби безпеки України. (Розсекречена пам'ять... 2007). У віднайденому рідкісному документі описано події під час піку Голодомору в січні 1933 року, що дуже важливо. Текст містить багато ключових питань з побуту та його трансформації в 1920–1930-х роках. Згадується і голод 1921–1923 років, і втрати від нього членів родини, що також досі недостатньо розкрито в історичній науці. Цікавими є деталі про функціонування народної медицини та трансформації в означеній царині. Селянин описує, як його привалило глиною, як лікували травмовану ногу, що потрібне було харчове очищення, «бо ж це глиною привалило». Проте вже відбуваються певні зміни у сприйнятті давніх вірувань, коли втручається медик і дає рекомендації, яких дотримується хворий, а не слухає бабусиних приписів. Ми знаємо, як проходило розкуркулення селян, проте в тексті є документальне підтвердження необ'єктивності влади. Зрозуміло, що цей трудівник все життя бідував, він не мав коштів, щоб вдруге укласти шлюб, але він зазначає, що його «зробили куркулем». Розписує, яка кількість здирств була застосована до бідних верств населення. Вражає кінець – почастинок хлібцем від В. Кравченка – «це вже на всю зиму». Чи вижив? Документ цікавий також для дослідників говірок, бо за мовою можна визначити, звідки прибули пращури цього селянина на Катеринославщину, утім, це вже інше дослідження.

Наведення навіть деяких прикладів з архівних текстів допомагають розкрити побутування традицій на селі та певні зміни, що відбувалися в 1920–1930-х роках на Дніпропетровщині.

Розкриваючи золотий архівний фонд ЕК ВУАН та інших народознавчих осередків, можемо дізнатися про правдиву історію нашого суспільства в 1920–1930-х роках. Етнографія, змалювання побуту, дослідження основних компонентів матеріальної і духовної культури українського селянства дає можливість заглибитися в процеси трансформації традиційної культури. Було охоплено широкий спектр питань з вивчення тогочасної історії. За розробленими програмами було залучено коло фахівців, інтелігенцію, учителів, лікарів до збирання фольклорно-етнографічної спадщини, яку ще Михайло Максимович уважав дуже цінним історичним джерелом. Загалом було розіслано понад шість тисяч примірників різних програм. Наприкінці 1920-х років з ЕК співпрацювало понад десять тисяч збирачів-кореспондентів, що склали архів цієї Комісії. Він є неабиякою науковою цінністю, адже дає уявлення про традиційний світогляд, етнокультурні реалії, які ще тоді почали активно руйнуватися тоталітарним режимом. Переважна більшість цих матеріалів неопублікована.

Список джерел та літератури

- Архівні наукові фонди рукописів та фонозаписів Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського НАН України, ф. 1-7, од. зб. 708–714.
- АНФРФ ІМФЕ, 1930, ф. 1-7, од. зб. 713, арк. 47.
- АНФРФ ІМФЕ, 1929, ф. 1-7, од. зб. 713, арк. 98.
- АНФРФ ІМФЕ, 1929, ф. 1-7, од. зб. 474, арк. 3.
- АНФРФ ІМФЕ, 1930, ф. 1-7, од. зб. 714, арк. 120–125.
- АНФРФ ІМФЕ, 1925, ф. 1-7, од. зб. 710, арк. 101–102.
- АНФРФ ІМФЕ, 1930, ф. 16, од. зб. 22, арк. 2.
- АНФРФ ІМФЕ, 1932, ф. 16, од. зб. 22, арк. 3.
- АНФРФ ІМФЕ, 1930–1933, ф. 16, од. зб. 22, арк. 52–74.
- АНФРФ ІМФЕ, 1932–1933, ф. 16, од. зб. 22, арк. 53.
- БАБЕНКО, В. А., 1905, Этнографический очерк народного быта Екатеринославского края. Екатеринослав.
- БОРИСЕНКО, В., 2002, Нариси з історії української етнології 1920–1930-х років. Київ. Центр українознавства Київського національного університету імені Тараса Шевченка. 8–9, 44.
- БОРИСЕНКО, В., 2013, Володимир Білий. Народна культура українців: життєвий цикл людини. Зрілість, чоловіки, чоловіча субкультура. (4), Київ : Дуліби. 566–567.
- ІВАННІКОВА, Л., 2016, Перша наукова експедиція на Дніпрові пороги Олександра Афанасьєва-Чужбинського. Народна творчість та етнологія, № 1. 26–32.
- ІВАННІКОВА, Л., 2016, Дніпропетровськ – Половиця – Кодак: фольклорна та історична пам'ять. Народна творчість та етнологія, № 3. 42–50.
- 2004, Калита ІІ, Малі жанри фольклорної прози та ще дещо /упоряд./ М. Марфобудінова, О. Хоменко, З. Маріна. Дніпропетровськ.
- НАУЛКО, В., 1998, Хто і відколи живе в Україні. Київ : Головна спеціалізована редакція літератури мовами національних меншин.
- 2007, Розсекречена пам'ять. Голодомор 1932–1933 років в Україні в документах ГПУ-НКВД, Київ: ВД «Стилос».
- ШУБРАВСЬКА, М., 1972, Д. І. Яворницький. Життя, фольклорно-етнографічна діяльність. Київ : Наукова думка.

References

- Arkhivni naukovy fondy rukopysiv ta fonozapysiv Instytutu mystetstvoznnavstva, folklorystyky ta etnologii im. M. Rylskoho NAN Ukrainy [NAS of Ukraine M. Rylskiy Institute for Art Studies, Folkloristics and Ethnology the Archival Scientific Funds of Manuscripts and Audio-Recordings]. F. 1-7, od. zb. 708-714 [fund 1–7, units of issue 708-714]. (Dali ANFRF IMFE) [thereafter IASFE ASFMAR].
- ANFRF IMFE [IASFE ASFMAR], (1930), f. 1-7, od. zb. 713, ark. 47 [fund 1-7, unit of issue 713, sheets 47].
- ANFRF IMFE [IASFE ASFMAR], (1929), f. 1-7, od. zb. 713, ark. 98 [fund 1-7, unit of issue 713, sheets 98].

- ANFRF IMFE [IASFE ASFMAR], (1929), f. 1-7, od. zb. 474, ark. 3 [fund 1-7, unit of issue 474, sheets 3].
- ANFRF IMFE [IASFE ASFMAR], (1930), f. 1-7, od. zb. 714, ark. 120-125 [fund 1-7, unit of issue 714, sheets 120–125].
- ANFRF IMFE [IASFE ASFMAR], (1925), f. 1-7, od. zb. 710, ark. 101-102 [fund 1-7, unit of issue 710, sheets 101–102].
- ANFRF IMFE [IASFE ASFMAR], (1930), f. 16, od. zb. 22, ark. 2 [fund 16, unit of issue 22, sheets 2].
- ANFRF IMFE [IASFE ASFMAR], (1932), f. 16, od. zb. 22, ark. 3 [fund 16, unit of issue 22, sheets 3].
- ANFRF IMFE [IASFE ASFMAR], (1930–1933), f. 16, od. zb. 22, ark. 52–74 [fund 16, unit of issue 22, sheets 52–74].
- ANFRF IMFE [IASFE ASFMAR], (1932–1933), f. 16, od. zb. 22, ark. 53 [fund 16, unit of issue 22, sheets 53].
- BABENKO, V. A., 1905, Etnograficheskii ocherk narodnogo byta Ekaterinoslavskogo kraia [Ethnographic Essay of Folk Life of the Ekaterinoslav Krai]. Ekaterinoslav. [In Russian].
- BORYSENKO, V., 2002, Narysy z istorii ukrainskoi etnologii 1920–1930-kh rokiv [Essays on the History of Ukrainian Ethnology of the 1920s – 1930s]. Kyiv: Tsentr ukrainoznavstva Kyivskoho natsionalnoho universytetu imeni Tarasa Shevchenka [Ukrainian Studies Centre of Taras Shevchenko Kyiv National University]. [In Ukrainian].
- BORYSENKO, V., 2013, Volodymyr Bilyi [Volodymyr Bilyi]. Narodna kultura ukraintsev: zhyttievyi tsykl liudyny. Zrilst, choloviky, cholovicha subkultura [Ukrainians Folk Culture: Life Cycle of the Person. Maturity, Men, Men's Subculture]. Kyiv: Duliby. [In Ukrainian].
- IVANNIKOVA, L., 2016, Persha naukova ekspeditsiia na Dniprovi porohy Oleksandra Afanasieva-Chuzhbynskoho [The First Scientific Expedition of Oleksandr Afanasiyev-Chuzhbynskyi to Dnipro Rapids]. Narodna tvorchist ta etnolohiia [Folk Art and Ethnology], № 1. [In Ukrainian].
- IVANNIKOVA, L., 2016, Dnipropetrovsk-Polovytsia-Kodak: folklorna ta istorychna pamiat [Dnipropetrovsk-Polovytsia-Kodak: Folklore and Historical Memory], Narodna tvorchist ta etnolohiia [Folk Art and Ethnology], № 3. [In Ukrainian].
- 2004, Kalyta II., Mali zhanry folklornoï prozy ta shche deshcho [Kalyta II. Small Genres of Folklore Prose and Something Else]. Uporiadnyky: M. Marfobudinova, O. Khomenko, Z. Marina [Compiled by M. Marfobudinova, O. Khomenko, Z. Marina]. Dnipropetrovsk. [In Ukrainian].
- NAULKO, V., 1998, Khto i vidkoly zhyve v Ukraini [Who and Since When Live in Ukraine]. Kyiv: Holovna spetsializovana redaktsiia literatury movamy natsionalnykh menshyn [The Main Specialized Editing of Literature in the National Minorities Languages]. [In Ukrainian].
- 2007, Rozsekrechena pamiat. Holodomor 1932–1933 rokiv v Ukraini v dokumentakh HPU-NKVD, [The Declassified Memory. Holodomor of the 1932–1933 in Ukraine in the Documents of the State Political Directorate-People's Commissariat for Internal Affairs]. Kyiv: VD «Stylos». [In Ukrainian].
- SHUBRAVSKA, M., 1972, D. I. Yavornytskyi. Zhyttia, folklorno-etnografichna diialnist [D. I. Yavornytskyi. Life, Folklore-Ethnographic Activities]. Kyiv: Naukova dumka. [In Ukrainian].

Культура та побут селян на Дніпропетровщині в 1920–1930-х роках (за архівними матеріалами Етнографічної комісії ВУАН)

Мета статті – розкрити культуру і побут селян на основі унікальних архівних матеріалів, зібраних ученими й кореспондентами Етнографічної комісії Всеукраїнської академії наук (далі – ЕК ВУАН) на території Дніпропетровщини у 20–30-х роках ХХ ст. Фольклорно-етнографічні матеріали відображають зріз традиційної культури, коли її структура ще була відносно цілісною. Носії цієї культури, переважно селянство, перебували в надзвичайно критичному стані своєї життєдіяльності. Вторгнення радянської влади руйнувало їхній уклад життя. Потужна пропаганда вносила суперечливі почуття в душу селянина. З одного боку, з'являлася надія на краще життя, з другого – насильство над людьми, привласнення їхнього майна породжувало глибокі сумніви у справедливості дій цієї влади. Для написання статті застосовано такі методи: історичний, історико-порівняльний та усної історії. Основні результати: у статті вперше опубліковано унікальну сповідь селянина в 1933 році, як приклад мікроісторії, що уособлює тогочасне життя всього селянства. Практичне значення: неоціненний матеріал для уточнення усталених постулатів у підручниках з історії

на тематику аналізованого історичного періоду; оприлюднення архівних даних для використання при написанні статей і монографій. Оригінальність: на архівних матеріалах засвідчено побутування традиційної культури в умовах деформації і трансформації традицій на Дніпропетровщині. Наукова новизна: уперше розкрито унікальні скарби ЕК, що стосуються надскладного періоду в нашій історії, де селянство стає свідком більшовицького експерименту. Тип статті: пізнавальний, аналітичний.

Ключові слова: українці, культура, голод, комуна, колгосп, землеробство, побут.

Borysenko Valentyna, Doctor of History, Professor, National Academy of Sciences of Ukraine Maksym Rylskyi Institute for Art Studies, Folkloristics and Ethnology.

Борисенко Валентина, доктор історичних наук, професор, Інститут мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського НАН України.

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-1342-2363>

Received: 30.04.2021

Advance Access Published: May 2021